

«ԺՈՂՈՎՈՒՐԴ» ԵՒ «ԱԶԳ» ԲԱՌԵՐՈՒ ԵԶՐԱՅԻՆ ԱՌԸՆՉՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ

Ութսունամեակ մը ահաւասիկ՝ եւ տակաւին ինկած կը մնանք վրան եպերելի մանրութներու, իրարայաջորդ տասնամեակներ՝ ու դեռ կը հաշուենք եւ կը հաշուարկենք ի խնդիր մեր նեղ ու փոքր վէճերուն: Այս ո՛րքան ժամանակ է, որ կը կատարենք եզրայանգումներ, կը հասնինք անյեղլի եզրակացութիւններու, եւ կառչած կը մնանք անոնցմէ միա՛յն անոնց, որոնք նպաստաւոր են մեզի ըստ մեր հաշուարկումներուն, ու կը պաշտպանենք զանոնք որպէս մե՛ր տեսակէտը՝ առանց իսկ նկատի առնելու որ անոնք կրնան ըլլալ ժխտական եւ աննպաստ՝ մեզմէ դուրս գտնուող ուրիշներուն համար, մեր անհատականէն եւ հատուածականէն, մեր մասնաւորէն եւ սեփականէն անդին գտնուող մնացեալ հաւաքականին եւ խմբականին, եւ ընդհանրականին ու ամբողջականին:

Մէկ կողմէ անհատի եւ մասնակիի, եւ միւս կողմէ հաւաքականի եւ ընդհանրականի հակընդդիմութիւնը, սակայն, նորութիւն մը չէ մեր մէջ: Մեր պատմութեան ամբողջ ընթացքին, հեթանոսութեան մեր օրերէն մինչեւ քրիստոնեայ միջնադար, եւ տակաւին անկէ անդին մինչեւ խառնիճադանճը մեր այսօրուան փաստերը կը վկայեն առկայութիւնը այս ճակատներուն եւ ճակատումներուն, եւ զանոնք կը պահենք մերթ երջանիկ անգիտութեամբ եւ յամառութեամբ, եւ յաճախ՝ գիտակից երջանկութեամբ եւ յամառ սոփեստութեամբ: Երէկուան մեր իշխանաւորներէն եւ նախարարութիւններէն, մեր ապուպապերէն մինչեւ այժմու չքացումն ու անհետացումը անոնց եւ ապա՝ անոնց փոխարինումը այսօրուան անիշխանական մեր մեծամեծներուն եւ դարավերջին մեր առաջնորդներուն՝ տակաւին կը տեսնեն ու կը շարունակուին մեր ներքին քայքայումին հետ գործընթացն ու դրսեւորումը մեր հաւաքական էութեան եւ ամբողջական եսի փլուզումին եւ տարրալուծումին: Հոս են մեր մանր եւ մուկ քէներն ու նախանձները,

մեծ ու մեծղի սոփեստութիւնները, անչափելի եւ անպարագրելի ամբարտաւանութիւնները, եւ որպէս հետեւանք անոնց՝ մեր անյաղթահարելի՝ այլ ճղճիմ եւ անհեթեթ եսերը, մասնատումի ենթակայ մեր խմբաւորումները, եւ տարանջատումի չափ ու կշիռ մերժող մեր օրերը: Հոն՝ ուր անհրաժեշտ էր ստեղծել պինդ ու թրծուած ամբողջականութիւն՝ փութկոտ խրախճանութեամբ մը մենք զիտցանք յառաջացնել պառակտուած խմբակցութիւններ եւ հակընդդէմ դիրքերէ զիրար դիտող մասնատումներ: Մերը եղաւ փորձարկուած արհեստավարժութիւնը կտրատուելու, բզկտուելու, հերձուելու, փշրուելու, եւ Թէքէեանի իսկ ստորոգումով՝ վերածուելու «փոշի ազգ»ի, եւ այս մէկը՝ գուցէ մեզմէ դո՛ւրս ալ պատճառներով: Ու երբ հրամայական էր մեզի համար միանալ եւ միաւորուելու ու դառնալ ազգ՝ մենք ակամայ կերպով նախընտրեցինք մնալ ցիրուցան ժողովուրդ, իրարու հակադրուող հոգեբանութիւն, զիրար ուրանալ ձգտող խմբաւորում, զիրար անտեսել նկրտող գաղութ, եւ զիրար չբացնել փորձող հատուածականութիւն, մինչդեռ, ըստ Թէքէեանի՝

«Մէն մի ցնցում քեզ կրնայ տարանջատել վերջապէս,

«Այսարհ չընէ՛ր պիտի հոգ. հոգը քեզի է. յուսա՛».

«Դիզուէ՛. փոշին լոկ այդպէս թերեւս հող, քար ըլլայ...»¹:

Հակառակ այս ճշմարտութեան, սակայն, չուզեցինք դառնալ միակամ, եւ նոյնիսկ երբ փորձեցինք մօտենալ եւ զալ իրարու՝ ցոյց տալու բոլորին թէ ի պահանջալ հարկին մենք ալ գիտէինք բոլորուիլ հիմնական կորիզի մը շուրջ եւ նպատակի՝ վերջին վայրկեանին յառաջ մղեցինք ճղճիմութիւնը մեր եսին, մեր կողմին, մեր գաղափարականութեան, լուեկայն արտայայտութիւն գտնելու ձգտող մեր նպատակին, եւ հեռուներէն, յաճախ շա՛տ հեռուներէն ծրագրուող ու ղեկավարուող մեր ծրագիրներուն: Լուեկայն ինքզինք պարտադրող այս ծրագրումն ու մոլթին մէջ կատարուած սա հաշուարկումը միշտ չէին որ եղան դրական ու միջակէն վեր, միշտ չէին որ զգեցան գիտակից դրսեւորում, եւ միշտ չէին որ մեզ խմբովին տարին սպասուած արդիւնքին: Եւ օրերն անցան, տասնամեակները յաջորդեցին իրարու, եւ ժամանակն եկաւ դիզելու տարին տարիի վրայ ու հասցնելու մեզ Հայկական Տասնհինգին եւ սեմին, անոր ութսունամեակին, այսօր հանդերձ՝ այդ օրերէն եւ ամեակներէն ո՛չ մէկը կարողացաւ մեզմէ ստեղծել փնտռուած միասնութիւնն ու միասնականութիւնը, անհրաժեշտ միաւորումը եւ միակցութիւնը, եւ անյետաձգելի խմբաւորումն ու խմբակցութիւնը, որոնք մեզի պիտի ընծայէին ամուր ու պինդ բունծ, անքակտելի մէկութիւն, եւ հոգեբանական միաձուլում: Արդարեւ՝ մենք չգիտցանք զալ իրարու, եւ չուզեցինք ալ, եւ հետեւանք

1. Թէքէեան ՎԱՀԱՆ, «Փոշի ազգ», Երկեր, Երեւան, 1958, էջ 312:

եղաւ տարանջարումը ցեղին բաղկացուցիչ տարրերուն, եւ իրարմէ իմացական եւ հոգեկան խորթութիւնը մեր հող հայրենիքին եւ արտասահման կազմող հեռու կամ մօտ, մեծ կամ փոքր, հին թէ նոր, յառաջդիմած կամ տեղեայլ արձանագրող եւ դասական կամ նորօրեայ խմբաւորումներուն, որոնց այժմ բոլորը միասին առած՝ պիտի ստորագէինք մեր երէկուան անյարիր ու բարբարոս բառով մը՝,

Սփիւռք, որ թարգմանի՝ չքացո՛ւմ, անէացո՛ւմ եւ կորո՛ւստ:

Իրականութեան մէջ՝ մերթ գիտակից եւ կամաւոր, ու յաճախ անգէտ վազք մը՝ դէպի սփիւռքայնացում՝ եղաւ անկորզելի մեր իրաւունքը եւ ճակատագիրը, բան մը որ եթէ տազնապէ տազնապ տարաւ կարգ մը հոգիներ, մինչ ուրիշներուն տուաւ առիթը խորհրդածելու: «Կը խորհիմ որ»՝ պիտի գրէր Շահնուր 1935ի վերջերուն, «մեր աշխարհը բան մը չի՝ կորսնցներ, եթէ իր վրայէն հայը չքանայ, անհետանայ, կորսուի վերջնականապէս:

Բայց վստահ եմ որ մեր աշխարհը բան մը կը շահի, եթէ հայը իր վրայ մնայ յաղթանակելով, ինքզինք փառքի մէջ պարտադրելով, անմահանալով:

Ի վերջոյ՝ ի՞նչ ենք մենք այսօր, եթէ ոչ թշուառ ու թշուառական բարիաներու խումբ մը, ստրուկ, հալածական եւ նշանակ՝ վերջնական արհամարհանքի: Ի՞նչ ենք այսօր, եթէ ոչ եղբրականօրէն անզօր, բայց կռուազան, կատարելապէս անխելք, քէնով ու չարութեամբ, ծուլութեամբ եւ գռեհութեամբ, ուրացումով եւ դաւաճանութեամբ լեցուն պղծութիւն, եղկելի տգրուկ՝ արիւն ծծող, [եւ] երբեմն ոչ իսկ այդ:

Ուրեմն ճշմարիտ, ճշմարիտ կ'ըսեմ ձեզի, մեր աշխարհի արժէքներուն վրայ բան մը պիտի աւելնայ անպայման, եթէ այսքան լպրծուն խեղճութենէ մը դուրս գայ յաղթանակ մը, ցցուի նուաճում մը ամուր, պիրկ, անմահ:

Եւ այդ յաղթանակը կրնայ գալ: Եւ ան պիտի գայ ապահովաբար...»³:

2. Pariah, Հնդկաստանի եւ Պուրմայի ընկերային դասակարգումին մէջ դեղնագոյնի պատանդող անհատ, որ միջազգային լեզուներուն մէջ, ինչպէս հնդկերէնին եւ Մայրագոյն Արեւելքի կարգ մը լեզուներուն՝ ստացած է «ստրուկ, անպելի, կամ վտարանդի» բովանդակութիւնը:
3. ՄԱՀԱՆ ՄԱՀՆՈՒՐ, «Ազատն Կոմիտաս», Ապագայ, 27 Հոկտեմբեր, 1935: Յետագային, սակայն, այս հատուածը ենթարկուեցաւ հիմնական փոփոխութեան հեղինակին իսկ միջամտութեամբ, եւ ձեւագեղծուեցաւ բոլորովին: Մենք նախընտրեցինք առաջին բխումը եւ ձեւը գրութեան: Փոփոխութեան ենթարկուած հատուածին համար տե՛ս ՄԱՀԱՆ ՄԱՀՆՈՒՐ, «Ազատն Կոմիտաս», Բաց Տոմար, Փարիզ, 1971, էջ 135-136: Իսկ կատարուած վերատեսութեան եւ փոփոխումի արդարացումին համար տե՛ս նոյն, էջ 153-156:

Կրնայ, եթէ հաւասարութեան գծիկը ներքին իմաստի եւ բովանդակութեան նոյն արժեւորումին մէջ պահէ մեզի համար ա՛յլ նոյն կշիռն ունենալու սկսած կարգ մը բաներ ու եզրեր, իրականութիւն մը՝ որ այժմ կը մղէ մեզ կատարելու որոշ հաստատումներ եւ ապա պեղումը կարգ մը բառերով ընկալուող տարազումներու:

Իրաւ ա՛յլ նոյնը չէին եւ չեն տակաւին «սփիւռք»ն ու «արտասահման»ը, որոնք իրարմէ տարբեր եւ հիմնովին իրարու հակադրուող հասկացողութիւններ էին եւ են, ու երբ անոնցմէ մէկը կը յատկանշէ նկարագիրը իր բաղկացուցիչ տարրերուն անհետ ցրուումին՝ միւսը պարզօրէն դուր գալ մըն է ինքզինքն եւ իր դոյութեան եւ առկայութեան սահմանները՝ առանց վերջնականօրէն խզուած լլայլու զօգերն իրարմէ հեռացող մասերն ու ցրուելու ատակ մասնիկները կեդրոնական կորիզին եւ այդպէսով՝ ամբողջին կապող: Այսուհանդերձ՝ ժամանակի ընթացքին նոյնացումն այս երկու իմացներուն եղաւ արդիւնքը հոգեկան եւ հոգեբանական, իմացական եւ իմացաբանական մեր խաթարումին եւ աղաւղումին, որոնք, աւա՛ղ, մերթ դուրսէն պարտադրուեցան մեզի ու մեզմէ ստեղծեցին կեդրոնախոյս տարրեր, եւ այդ մէկը՝ յաճախ մե՛ր իսկ հողին վրան, ու մեզի ընծայեցին զնչու եւ անջատ ինկած տարրերու եւ բլիշներու հաւաքականութիւն: Ահա թէ ինչո՛ւ եւ ի՛նչպէս դարերու ընթացքին ապրեցանք հաւաքականօրէն եւ հաւաքական կեանք մը նոյն վայրին մէջ եւ պատմական նոյն պահին՝ սակայն զրեթէ մի՛շտ ալ մնացինք իրարու անհաղորդ, իրարմէ հեռու, եւ տարանջատ ինկած: Եւ երբ քաղաքական, ընկերային, ցեղային ու պատմական այլաճեւ պատճառներ՝ ստիպեցին մեզ լքել կայք ու տուն եւ դուրս գալ առհաւական մեր չըրպատէն եւ հող հայրենիքէն՝ եղանք իրարու կառչած մնալու անկարող, եւ առ այդ՝ դարձանք հողմացրիւ եւ «փոշի ազգ»:

Այս իրականութիւնն աւելի շեշտուած դրսեւորուեցաւ Հայկական Տասնհինգի մեր դեգերումներուն եւ կոտորակումներուն ընթացքին, եւ «փոշի ազգ»ն ընծայուեցաւ ինքնութենէ եւ հաւաքական պատկանելիութենէ դատարկուած եւ թափառ ինկած անհատներու հաւաքականութիւն: Ո՛չ, ազգ մը չէր անիկա եւ ո՛չ իսկ՝ ժողովուրդ: Արտաքին ոյժէ եւ ոյժերու կռաններուն ուժգնութեամբ զործող ազդակներու խմբաւորում մը, որ թուրք ցեղն էր այս պարագային հայաքանդ ծրագիրն ու իրազործումը անոր՝ յաջողեցաւ ո՛չ միայն քանդել ու քայքայել դարաւանդ հաւաքականութիւն մը, որ հազիւ թէ առնելու պէս էր եղած առաջին քայլերն ազգ մը ընծայուելու՝ այլ անմարդկայնացնելու մեռելներու հետ ապրողներն իսկ անոր: Արդարեւ՝ «նահատակներին ... անմարդկացնելու, ֆիզիքական մարմիններից զրկելու հետեւանքով մարմնազրկում են նաեւ վերապրողները, այլ խօսքով՝ տեղի է անենում հոգու եւ մարմնի խզում, [եւ] կենդանի մարդը

դադարում է ներաշխարհ ունենալուց: Դեռեւս դրա համար «հոգեսպան» արտայայտութիւնը շատ ճշգրիտ, դիպուկ է բնորոշում ցեղասպանութեան բուն էութիւնը, որի հիմնական նպատակը ... կեանքի ազդակները մահուան ազդակներից տարանջելն է, [եւ] այնպէս անելը, որ անուող, չնչող մարմինը մարդկային ցանկութիւնների, [եւ] նպատակների պատեան չդառնայ»⁴:

Լո՛ւ մարմին, ֆիզիքական գոյութիւն եւ նիւթական կառոյց եղող հաւաքականութիւն մը, որուն բաղկացուցիչ տարրերն այդպէս ալ մնացին իրարու անհաղորդ՝ ինկաւ կծիկէն ներս հեռուները տանող հոգեկան եւ ֆիզիքական, իմացական եւ բարոյական վազքի մը: Իրականութեան մէջ՝ անկազմակերպ, ինքնավար եւ գրեթէ միշտ ալ անխորհուրդ այս վազքը մեզմէ դուրս՝ մեզ տարաւ քիչ մը ամէն կողմ, ծովերէն ասդին թէ աւազներէն անդին: Իրաւ էր, որ մերթ հրուեցանք հոն ծայրովը սուրին եւ հուրին եւ ակամայ, յաճախ կոտորակուելով, արիւնելով եւ մահանալով. եւ սակայն նոյնքան իրաւ էր նաեւ, որ մեր պատմութեան ալեկոծումն էր որ մեզ նետեց մեզմէ դուրս եւ ցրուեց ամէնուրեք: Սակայն, նոյնքան իրաւ էր տակաւին, որ մերն եղաւ արջառային հոգեբանութիւն մը մեր ինքնամուղ վազքին մէջ, ինքնութեան կորուստ մը, որ չմտահոգեց մեզ բնաւ, եւ անհատական գիտակցութեան, եսի զգացողութեան եւ անձի փրկութեան անորոշ ճիգ մը գրեթէ միշտ՝ առանց պահ մը իսկ մտածել կարենալու թէ անմիջականին հետ անհրաժեշտ էր ունենալ անոր յաջորդող գալիքը, եւ այսօրուան հետ վաղը, եւ հրամայական էր որ ներկային միշտ ալ յաջորդէր ապագան: Այսինքն՝ վասն անձի եւ անհատ ֆիզիքականի փրկութեան ելած մեր վազքը անպայման իրեն հետ ունենալու էր զգացողութիւնը հաւաքականին, միասնութիւնը անհատ հոգեբանութիւններուն, միախառնումը իմացական անջատ դրսեւորումներուն եւ ընդխառնումը մեր գոյութեան ու տեւականացումը կարելի ընծայող բոլոր պահերուն եւ ապրումներուն եւ ամբողջական ու միահամուռ էութեան: Աւելին՝ անհրաժեշտ էր տակաւին, որ ասիկա՝ կեանքի եւ տեւականացումի համար մեր վազքն իրեն հետ ունենար երէկը այսօրուան եւ ներկան վաղուան կամրջող ներուժ եւ զանոնք իրարու զօդող չուկէտ եւ թիրախ:

Ներքին այս ոյժին, չուկէտին եւ թիրախին բացակայութիւնն էր, որ մեզ հաւաքականօրէն տարաւ ոչ միայն տարանջատումի՝ այլ մանաւանդ տարրալուծում, եւ օտարումի, եւ՝ ահաւասիկ արդիւնքը: Այսօր՝ սահմաններէն դուրս հող հայրենիքին՝ պատառ պատառ ինկած հաւաքականութիւններ ենք լուկ, իրարմէ անջատ եւ հեռու, իրարու ցաւին ու խինդին անհաղորդ, իրարու ներկայէն բացակայ եւ անմի-

4. ՓԻՐԱԼԵԱՆ ՀԵԼԷՆ, Մաքը հոգիմեքում, Ինքնութիւն, 1, Երեւան, 1995, էջ 142:

շականէն անգէտ, իրարու հոգեբանական կառոյցէն դուրս, եւ հոգե-
խառնութենէն անտեղեակ, իրարու մղումներուն անմաս, եւ մղկտում-
ներուն անձայնակից, եւ այս բոլորն անոր համար՝ որ մեզմէ իւրա-
քանչիւրը կ'ապրի սահմանափակ ի'ր ժամանակը, ինքնուրոյն ի'ր
աշխարհն ու մտահոգութիւնները, անձնական ի'ր ցաւերն ու տառա-
պանքները, եւ ինքնաբաւ իր տաքնապանքն ու ստրջանքը՝ առանց իսկ
պահ մը մտածել նկրտելու թէ իրմէ դուրս կան բաղկացուցիչ ա'յլ
մասեր, ամբողջութենէն կտրուած ա'յլ տարրեր, եւ մնացեալ այս
բոլորը՝ որոնց միութենէն եւ միասնութենէն է որ պիտի կերտուին եւ
գոյութեան կոչուին ամբողջականութիւնը ազգին եւ հաւաքականու-
թիւնն ու ընդհանրականութիւնը ժողովուրդի մը:

Այսի՞նքն: Այսի՞նքն անհրաժեշտութիւններ են ազգի մը համար
եւ ժողովուրդի մը՝ արմատակալումը, անցեալէն ներս ամրապնդումը
եւ հզօրացումը անոր ասհակականութեան, որովհետեւ առանց սա
վերջիններուն՝ առկայութենէ կը դադրին «ազգ» ու «ժողովուրդ»
հասկացողութիւնները, եւ կ'ընծայուին վերացական, անիմանալի եւ
անգոյ յղացք, եւ ճիշտ այն՝ ինչ որ հիմնական նպատակը եղաւ հա-
յութեան գոյութիւնը խնդրական դարձնել փորձողներուն: «Անցեալի
վկայութիւնները սրբելու վերացելը ցեղասպանական կարեւորագոյն
խնդիր է, [եւ] նպատակ»՝ կը հաստատէ Հելէն Փիրանեանը: «Աւելին՝
բնաջնջելով անցեալը՝ ցեղասպանները միաժամանակ գրոհում են
նաեւ ապագայի վրայ, մէկը ոչնչացնելով՝ միւս գոյութիւնն են հար-
ցականի տակ դնում: ... Յեղասպանները կենդանի մարդկանց հետ
ոչնչացում են նաեւ նրանց անցեալը, որպէսզի վերջիններս երկրային
յենարան չունենան, տեղ չգրաւեն ոչ հանրային, խօսքի, ոչ էլ յիշո-
ղութեան մէջ: ... Ըստ էութեան՝ վերապրողները դուրս են չարտուում
ժամանակից եւ տարածութիւնից, ոսոխի ամենազօրութեան դիմաց
մնում են անպաշտպան, զրկուած անցեալից, ապագայից, իրենց եր-
կրային տեղից, ճարահնար՝ ստիպուած են ... վերանալ կամ էլ
ողջ մնալու համար իրենք իրենցից օտարանալ: Իսկ ցեղասպանական
մոլաբարոյթիւնն անցնում է սերնդից սերունդ...»:

«Մի ամբողջական ժողովուրդի անցեալի թալանն ու ժխտումը կը
շարունակուի այնքան՝ մինչեւ հանդէս գայ մի ոյժ, որ ոճրագործ-
ներին թոյլ չտայ գործել լուռ համակերպութեան իրավիճակում»⁵:

Իրականութեան մէջ, ինչպէս ցոյց կու տան փաստերը, իր երէ-
կէն խլուած, իր հող հայրենիքէն հեռացած, իր հաւաքականութենէն
անջատուած ու խլեակի վերածուած, ամբողջէն անհատի վերածուած,
հոգեկանութենէ եւ առհակութենէ պարպուած, ինքնիր մէջ օտարում
հաստատած, եւ ֆիզիքական դրսեւորում մը ներկայացնող հայուն

համար, ինչպես որ իրարմէ տարբեր եւ յաճախ իրարու հակադրուող իրականութիւններ եղան «արտասահման» եւ «սփիւռք» ստորոգումները, եւ առ այդ՝ չկարենալով իջնել խորերն անոնց իմացքին եւ յստակօրէն դժել սահմաններն անոնց, եւ այդ ձեւով աղղութիւն տալ անշատ ինկած մարդու իր վազքին եւ օրուան՝ նոյնպէս ալ ա՛յլ ու տարբեր իմացքներ մնացին «ժողովուրդ» եւ «ազգ» հասկացողութիւնները անոր համար, ի՞նչ բոյթ որ մեր մէջ քիչ մը բոլոր մեծ ու փոքր բառգիրքերն ալ նոյնացնէին զանոնք: Այժմ փոքր էջք մը անոնց արտաքին եւ անմիջական կճեպէն ներս՝ ընկերային եւ հաւաքական պատմութեան ուսանողը պիտի դէմ յանդիման դնէ անակնկալներու հետ, եւ որոնց վերլուծումին եւ ընկալումին ի խնդիր վատնուած ճիգն ու տարուած աշխատանքը միշտ չեն որ պիտի զայն հասցնեն յանկուցիչ հանգրուաններու: Ահա թէ ինչո՞ւ համար անհրաժեշտ է հոս՝ տալ այն տարբերը, որոնցմով խորք եւ բովանդակութիւն կը ստանան «ժողովուրդ» եւ «ազգ» յղացքները, եւ միայն անկէ ետք մատչիլ անոնցմով պայմանաւորուող «սփիւռք» եւ «արտասահման» բառային յղացքներուն:

Ըստ կարգ մը բառարանագիրներու՝ «ժողովուրդ»ը «ժողով մարդկան»ն է, կամ՝ «բազմութիւն ի քաղաքի, ի գաւառի, [եւ] ի տէրութեան», սակայն կը թուի թէ տարազումի սա բովանդակութեան վրան անհրաժեշտ է տակաւին աւելցնել, թէ անիկա «ամբոխ»ն է, «ռամիկը, [եւ] խառնիճաղանճ»ը⁶: Ընդունելէ ետք տարազումի սա ձեւը՝ Մալխասեանց կ'աւելցնէ, թէ «մի տեղ ժողովուած մարդկանց բազմութիւն [է անիկա], մի ազգութեան պատկանող անհատների ամբողջութիւն, մի տեղում (երկրում, քաղաքում, գիւղում) ապրող ազգաբնակչութիւն», աւելին՝ «ռամիկ, բազմութիւն, [եւ] հասարակ ժողովուրդ»⁷: Ըստ ոմանց՝ «ժողովուրդ»ը «ազգութիւն[ն եւ], անու[ն], ցեղ[ը], էթնոս[ը], ազգաբնակչութիւն[ը կամ] ազգաբնակչութիւն[ը], բնակչութիւն[ը], հասարակութիւն[ը], հանրութիւն[ը], մարդկութիւն[ը], բազմութիւն[ը], (անկազմակերպ) ամբոխ[ը], խառնամբոխ[ը եւ] խուժան[ը]»⁸:

Պարզազոյն սա տարազումէն ներս սակայն նշմարելի է առկայութիւնը հիմնական չփոթի մը, որ հետեւանքն է հայութեան կրած վերիվայրումներուն եւ ունի կնիքը դարբերու տազնապանքին: «ժողովուրդ»ը իր հիմնական տարազումին է հասած այլեւս, մինչդեռ կա՛ն

6. Հմտ. Նոր Բառգիրք Հայկագեան Լեզուի, հտ. Ա., Վենետիկ, 1836, էջ 838:

7. ՄԱԼԽԱՍԵԱՆՑ Մ., Հայերէն բացատրական բառարան, հտ. Բ., Պէյրուս, 1955, էջ 145:

8. ՍՈՒՔԻԱՍԵԱՆ Ա. Մ., Հայոց լեզուի հոմանիշների բառարան, Երեւան, 1967, էջ 232:

անոր հետ տակաւին հետքերը ըլլալիքին եւ կազմաւորումին: Անմիջականօրէն իրարու հետ կեցող «ածու»ն, «հանրութիւն»ը, «հասարակութիւն»ը եւ «ամբոխ»ը կամ «խառնամբոխ»ը իրականութեան մէջ շատ քիչ բան ունին հասարակաց, այսուհանդերձ անոնք չեն դադրիր կրելէ ընդհանրական գիծ մը, որ կու գայ դարերէն, պորտալար, որ իրարու զօդուած կը պահէ տակաւին անկազմակերպ վիճակ մը ներկայացնող հաւաքականութիւնը մարդկային էակներուն: Իրականութեան մէջ, ինչպէս կը դնէ անգլիական բառգիրք մը, «ժողովուրդ»ը կը բաղկանայ ա՛յն «անհատներէն որոնք կը կազմեն մարդկային արարածներու հաւաքականութիւն մը, [այսինքն՝] մարդկային [ա՛յն] էակները՝ որոնք կը զանազանուին խոնարհ մակարդակի անասուններէն, [ա՛յլ խօսքով՝] մարդկային [ա՛յն] էակները՝ որոնք կը կազմեն հաւաքական խմբակցութիւն մը, կամ որոնք իրարու կապուած են հասարակաց հետաքրքրութեամբ մը. [անիկա կը բաղկանայ նաեւ] ընտանիքի մը կամ ազգականութեան մը անդամներէն, [կամ] համայնքի խմբաւորումէ մը՝ որ կը զանազանուի յատուկ դասակարգէ մը, [եւ] խմբաւորումէն [այն] անհատներուն՝ որոնք միացած են իրարու հասարակաց մշակոյթով, ականդութեամբ, արեւակցական զգացողութեամբ, որոնք ունին հիմնական լեզու մը, հաստատութիւններ եւ հաւատամբ մը, եւ որոնք յաճախ կը կազմեն քաղաքականօրէն կազմակերպուած հաւաքականութիւն մը»⁹:

Ընդհանրապէս հաւաստութեան զուգահեռականի մը վրան դրուող «ժողովուրդ» եւ «ազգ» իմացքները, սակայն, միշտ չէ՛ որ նոյնն են որպէս բովանդակութիւն, ի՞նչ փոյթ որ, ըստ ոմանց «ազգ»ը «ցեղն է եւ սերունդը, գերդաստանը, ժողովուրդը [եւ] իրերի տեսակը»¹⁰, կամ՝ կենդանական տեսակէտէն՝ պատմականօրէն յառաջացած խմբակցութիւն մը, որ ունի «էական եւ կայուն յատկութիւններ»: Իրականութեան մէջ՝ «պատմականօրէն ստեղծուած մարդկային խումբ [մըն է անիկա], որ միացած է լեզուի, տեքստիլայի, տնտեսական կեանքի եւ կուլտուրայի կայուն ընդհանրութեամբ»¹¹, մինչ Հայկազեան լեզուի հեղինակները անվարան կը նոյնացնեն «ազգ» ու «ժողովուրդ», եւ անոնցմէ կը խլեն հողի եւ հող հայրենիքի հիմնական անհրաժեշտութիւնը, հաւ թէ ինչո՞ւ համար «ազգ»ը կ'ընծայուի «տոհմ եւ զաւակ սերեալ ի միոյ ի նախնաց, ծնունդի միոյ նահապետի առաջնոյ... ի նմին ազգի ի մասնաւոր ցեղապետի... ի միոյ հաւի կամ նախահաւի», այսինքն՝ «տուն, ազգատոհմ, [եւ] արեանաւ ազգականք իրերաց, ...

9. Webster's seventh new Collegiate dictionary, Chicago, 1966, p. 625.

10. ԱՃԱՌԵԱՆ Է., Հայերէն արմատական բառարան, հտ. Ա., Երեւան, 1971, էջ 84:

11. ՄԱԼԽԱՍԵԱՆՑ Ս., Հայերէն բացատրական բառարան, հտ. Ա., Պէյրութ, 1955, էջ 8-9:

յաջորդք նոյն տան, սերունդ որդւոց եւ թոռանց... [եւ] ժողովուրդ, ամբոխ, [եւ] դաս»¹²:

Ինչպէս կը տեսնուի՝ կայ ոչ մէկ խնդիր «ժողովուրդ» եւ «ազգ» իմացներուն միջեւ, մինչդեռ «ազգ»ը «քաղաքականօրէն կազմակերպուած ազգութիւնն [է եւ] ժողովուրդի հաւաքականութիւն մը, որ կը բաղկանար մէկէ աւելի ազգութիւններէ, [եւ] ունի աւելի կամ նուազ ձեւով ճշտորոշուած երկրամաս եւ պետութիւն. [մերթ] հողամասային հատուած մըն է ասիկա, որ ունի մէկ կամ աւելի ազգութիւններու մարդերէն բաղկացած հաւաքականութիւն մը, որ [իր կարգին] ունի մեծ ծաւալ եւ անկախ վիճակ»¹³:

Վերլուծում մը այս բոլորին՝ մեզ դէմ յանդիման պիտի դնէ ֆրանսացի ժան-ժազ Ռուսոյին, որուն համար միշտ նոյնը մնացին «ժողովուրդ» եւ «ազգ» եզրերը¹⁴, մինչդեռ հիմնովին տարբեր իմացքներ են անոնք, եւ առ այդ կը պայմանաւորուին առկայութեամբը իրարմէ բոլորովին անկախ՝ այլ յաճախ զիրար ամբողջացնելու եկող տուեալներով եւ յատկանիշներով:

Փորձ մը սա յատկանիշները մէկտեղելու եւ դասաւորումի ենթարկելու՝ պիտի տայ հակընդդէմ կեցող քանի մը նշում, որոնք եթէ միշտ չեն որ տարանջատ կ'իյնան իրարմէ՝ կու գան սակայն իրարմով կազմելու բնոյթը «ժողովուրդ-ազգ» յղացքին: Այսպէս՝ «ժողովուրդ»ինն է՝

1. Գիտակցութիւնը անհատ մարդու սեփական եւ ինքնուրոյն պատկանելութեան, որ մերթ կը միտի արտայայտութիւն գտնել դրսեւորումովը արեւակցական պատկանելիութեան մը: Սա մէկը, սակայն, միշտ չէ որ կը հանդիսանայ բնական, թէեւ որպէս մարդկային ինքնութեան արտայայտութիւն՝ բնական է ասիկա եւ յաւիտենական, այսինքն՝ ա'յդքան ատեն որ տեւական է կեանքը՝ տեւական է մարդը նաեւ, եւ անոր հետ՝ գիտակցութիւնը անոր անհատականութեան,

12. Նոր բառգիրք... , էջ 6:

13. Webster's... p. 562.

14. Իր *Le Contrat Social* գործին մէջ ռուսոյ նոյն բովանդակութեամբ եւ փոխիփոխ կ'օգտագործէ «ազգ» եւ «ժողովուրդ» եզրերը պարզ այն պատճառով, որ ազգն ու ժողովուրդը կը կազմուին անհատ քաղաքացիներէ, եւ առ այդ՝ բաղկացուցիչ տարրերն են նոյն հաւաքականութեան: Հաստատուած, ինքնիշխան եւ դարեւան պատմութիւն մը ապրող Ֆրանսա մը ժան-ժազ Ռուսոյի համար չէր կրնար ստեղծել տագնապն ու խտիրը «ազգ» եւ «ժողովուրդ» տարազներով բնորոշուող հաւաքականութիւններուն, որոնց եթէ առաջինը կ'ենթադրէր առկայութիւնը անկախ հողին եւ պետականութեան՝ երկրորդը՝ մերթ ի'ր իսկ հողին վրան ստրուկ, անանկախ եւ օտար գերիշխանութեան մը ենթակայ վիճակ: Նոյնիսկ Օսմանեան Կայսրութեան միլլիթը բնութագրումն էր պարզ ժողովուրդին՝ ի'նչ փոյթ որ անկախ հիմնուած մնար կրօնական համայնքայնութեան խտրին վրան: Իսկ «համայնք» մը «ազգ» մը չէ բնաւ:

միաևոր մը ըլլալուն, անջատ ու մէկ ձեւով գոյութեան կապուելուն, եւ տակաւին այն բոլորին, որոնք յատկանիչերն են արարեալին եւ նկարագիր ու հոլթիւն կը պարգեւեն անոր:

2. Գիտակցութիւնը անհատին հոգեկան եւ իմացական անկաշկանդ ազատութեան, որ ակամայ կերպով եւ ի հեճուկա իրեն՝ կ'իյնայ պարապնդումէն ներս տուեալ՝ այլ ոչ-անձնական իշխանութեան մը սահմանումին եւ սահմանաւորումին, ինչ որ կ'ենթադրէ արդէն կաշկանդումը ներքին թռիչքներուն, եւ կասեցումը հոգիի եւ միտքի սլացքին: Իրականութեան մէջ՝ սա կացութիւնն է այն՝ որ կը կոչենք օրինականութիւնն ու օրինաւորումը ազատութեան, որովհետեւ չկայ ազատութիւն՝ առանց ճանաչումին ուրիշներու՝ ալ ազատութեան:

3. Օտարումը հոգիին եւ իմացականութեան, միտքին եւ ներքին յուզականութեան, որ յաճախ կը յառաջանայ մերժումին առկայութեան ուրիշի մը կամ ուրիշներու անհատական ազատութեան, այսինքն՝ անիկա՝ այդ օտարումը կ'ընծայուի ուրիշներու իրաւունքին անվերապահ մերժումով ստեղծուած հակընդդիմութեամբ մը՝ որ կը միտի քանդել ու քայքայել ներքին կառոյցները անհատին՝ զայն վերածելով ինքնամիտի, մերթ ալամերժ, յաճախ մռայլ եւ ծանր՝ կորուստովը անոր անհատական թէ հաւաքական ամէն ինքնուրոյնութեան: Սա մէկը արդէն ժխտումն իսկ է անհատին եւ անոր եսին, սոսկական մարդուն եւ անոր հոգեկան եւ իմացական աշխարհին:

4. Առաւելագոյն պարագային՝ յառաջերումը հաւաքականութեան մը, որ խմբաւորում մըն է եւ յաճախ անջատ անհատներու, եւ զոր այսօր կը ստորագրենք «գաղութ»։ Իսկ «գաղութ» մը միշտ չէ որ հաստատուն է եւ կայուն: Ընծայուելու համար այդպէս՝ այդ խմբաւորումին անհրաժեշտօրէն կարիքն ունի կեանքի ձեւի, գոյութեան հիմնական կացութեան, եւ մասամբ նորին: «Հարկ է նկատի առնել, որ հայրենիքից օտար երկրներ կատարուող ամէն արտագաղթ չէ, որ կարող է հանգեցնել գաղութի յառաջացման»՝ կը հաստատէ Բարխուդարեան: «Գաղութ, գաղթավայր կամ գաղթօճախ հասկացողութեան տակ պատմագիտութիւնն ընդունում է օտար երկրներում հանգրուան գտած ո՛րեւէ ժողովրդի այն զանգուածների գոյութիւնը, որոնք նոր միջավայրում ստեղծում են իրենց համայնքը, ստանում ինքնավարութիւն, պահպանում մայրենի լեզուն, դաւանանքը, գիրն ու գրականութիւնը, ազգային աւանդոյթներն ու սովորութիւնները կամ ունենում նշուած յատկանիչների մի մասը: Ուրիշ խօսքով, երբ այդ զանգուածները օտար միջավայրում պահպանում են ազգային նկարագիրը եւ իրենց յատկանիչներով եւ համապարփակ կեանքով առանձնանում են հիւրընկալ ժողովուրդներից:

«Գաղութի որպէս ազգային հաւաքական կեցութեան ձեւի հիմքում առաջին հերթին ինկած է լինում դաւանանքը եւ կրթական գործը:

Օտար երկրներում համախումբ ապրող ո՛րեւէ ժողովրդի փոքրաքանակ կամ անգամ ստուար զանգուածը գաղութ է ստեղծում միայն այն ժամանակ, երբ բացում է իր ազգային դպրոցը, հիմնում եկեղեցին: Դրանք են մարմնավորում ազգային կեցութեան ինքնութիւնը»¹⁵:

Սա ճշմարտութեան ինքնակրկնումն է, ինքնակազմակերպումը, որ գոյութեան պիտի կոչէ ա՛յն զոր «սփիւռք» կը կոչենք ընդհանրապէս: Իսկ այդ մէկը ա՛յլ իրականութիւն է արդէն:

5. Թուլացումը առհաւական կապերուն, եւ յաճախ կամաւոր կամ ակամայ կորուստը հաւաքական լեզուին, հաւատամքին եւ պաշտամունքի դրսեւորումին, որոնք անբաժան մէկ մասն են հայու մեր առահաւականութեան: Իրականութեան մէջ՝ լեզուն եւ հաւատքն են՝ որ ընտանիքին հետ պիտի կարենան պահել նախ առկայութիւնը «ժողովուրդ» իմացքին ներքին խոյթին՝ ապա, անոր հետ՝ «հայրենի հող»ին եւ «ազգ»ին գոյութեան հետ՝ անոնց իմացական բովանդակութեան:

6. Քայքայումը, քանդումը եւ փոշիացումը բարոյական արժէքներուն, անոնցմով կանգուն կեցող ընտանիքին եւ անոր անդամներուն ամրապինդ գոյութեան, եւ անօտարացումը նախ եւ ապա անէացումը հաւաքականութեան մը հոգեխառնութիւնը կազմող՝ այլ մերթ տակաւին շարունակուող անհատներու խմբաւորումներուն:

Ժամանակի հարց է այս բոլորը, սակայն, եւ տեղական մթնոլորտի, որոնցմէ ներս անարմատաւորումի ձգտող անհատն է, որ ի վերջոյ պիտի մեկնի իր ինքնութենէն դուրս ա՛յլ ինքնութեան մը որոնումին, եւ կորսնցնելէ ետք ինքզինք՝ պիտի չկարենայ գտնել ինքնութիւնը ուրիշին: Վերլուծումի վերջին հանգրուանին՝ այս մէկն արդէն կ'ենթադրէ նախ հոգեսպանութիւն, այսինքն՝ հայ անհատի ինքնասպանութիւն եւ ապա հաւաքական քայքայումին հայող հոգեկան եւ իմացական սլացք, որ միշտ չէ որ կը մնայ գիտակցուած եւ վերածուած գիրի ու գրականութեան¹⁶:

7. Կարօտի ընծայումը, ապա երազայնացումը, յետոյ հեռաւոր զգայնութեան մը փոխակերպումը, եւ հոսկ ուրեմն հաւաքականէն լոկ անհատականի վերածուած յիշողութիւնը հողին, տան ու կայքին, հող հայրենիքին եւ հեռուն մնացած հայրենիքին, որոնք ի վերջոյ ժողովուրդը բաղկացնող անհատները պիտի ընծայեն արմատախիլ,

15. ԲԱՐՍԻՒԿԻԱՐԵԱՆ ՎԼԱՏԻՄԻՐ, Հայկական գաղթավայրերը եւ ազգային ինքնութիւնը, *Ինքնութիւն*, 1, Երեւան, 1995, էջ 113:

16. Մեր մէջ սա քայքայումին եւ անհատական թէ՛ հաւաքական քանդումին լաւագոյն արտայայտութիւնը կը մնայ գործերը Շահան Շահնուրին, Վազգէն Շուշանեանին, Զարեհ Որբունիին, Կարապետ Փոլատեանին, եւ անոնց սերնդակից ֆրանսահայ կարգ մը ա՛յլ գրողներուն, որոնց քննութեան եւ վերլուծումին համար տե՛ս BELEDIAN KRİKOR, *L'expérience de la catastrophe dans la littérature arménienne*, *Révue d'Histoire Arménienne contemporaine*, tome I, Paris, 1995, p. 171-197.

իրենց երկրէն խզուած, եւ անորոշին մէջ եւ անծանօթէն ներս տապան ինկած խլեակներ: Սա մէկը արդէն իսկ կ'ենթադրէ փոշիացումը անցեալի հաւաքականութեան, որ ի բացակայութեան հայրենիքի մը քաղաքական դրսեւորումին՝ ժողովուրդն է լոկ, այսինքն՝ հազիւ թէ անհատներու թոյլ գումարում մը եղող խմբաւորումի մը չբացումը որպէս այդպիսին, եւ անհատին վերադարձը իր մէկութեան, իր անհատ ինքնութեան եւ ինքնամփոփ թուայնութեան:

Այս բոլորէն ետք՝ այժմ անհրաժեշտ է հոս տալ ամփոփ մէկ շարքը «ազգ» յղացքին բնորոշիչ յատկանիշներուն, որոնք կը ստորորգուին՝

1. Գիտակցութեամբ հաւաքական պատկանելիութեան մը, հաւաքականութեան մը՝ որ պարզ գումարում մը չէ անհատներու, եւ անոնց ֆիզիքականին ու գոյութեան, այլ՝ անկէ շատ առաջ եւ աւելի՝ բազմապատկումը, շաղխումը, ընդելուզումը, միաձուլումը, հոգիի եւ միտքի, եւ մէկութիւնը եսի եւ բարոյական ընկալչութեան՝ հակառակ անջատ առկայութեանը ազգը կազմող ժողովուրդի բաղկացուցիչ տարրերուն: Հոգեկան եւ իմացական, զգացական եւ բարոյական սա հոռնցքով է որ գոյութիւն պիտի կոչուի այն հաւաքականութիւնը որուն յենարան պիտի ծառայեն ինքնակերպումը մարդկային էոյթէն վեր գերմարդկայինին, աստուածակերպումը պարզ մարդէն, եւ գերբնականը բնականէն եւ առօրեականէն. այսինքն թէ՝ մէկի մէջ ամփոփումը բազմաթիւին, եւ անհատին մէջ միացումը հաւաքականութիւնը կազմող տարրերուն, ա՛յլ խօսքով, ինչպէս կը հաստատէ ու կը պնդէ Շահնուր՝ «... կարելի է այդ փոշին կրկին ձուլել հիմա, այս պահուս, որքան ատեն որ հովը զայն չէ տարտղնած...»¹⁷: Սա կարելիութիւնն է որ առիթ մը պիտի ընծայէ մարդ էակին՝ ըլլալու ինքզինքը նախ եւ ինքզինքին գիտակցական եւ հոգեկան աճող՝ ա՛զգը, ապա.

2. Գիտակցութեամբ լեզուական միահամուռ պատկանելիութեան, որ հոգեբանութիւն մըն է ամէն բանէ առաջ եւ հոգեկան ու զգացական միջնորոտի մը ձայնային արտայայտութիւնը յետոյ, բառի ու բանի անտարազելի գիտակցութիւն մը՝ որ շունչ կու տայ իմացականին եւ հեք հոգեկանին, որ թերեւս կու տայ բարոյական ընկալչութիւն եւ դրսեւորում՝ անոնցմով՝ այդ բառ ու բանով, երէկուան այսօրուան եւ այսօրէն վաղուան հասնող ու կամարուող մշակութային հենքին: Արդարեւ՝ քաղաքացիական դրսեւորում զգեցող հաղորդակցութեան միջոց մըն է անիկա, եւ ո՛րքան որ ալ հիմնուած մնայ ժողովրդական բառ ու բանի նիւթին եւ հիւթին վրայ՝ այսուհանդերձ ժամանակի ընթացքին եւ քաղաքակրթութեան եւ ճարտարարուեստի, տնտեսական աճի ու զարգացումի որպէս հետեւանք՝ կ'ընծայուի մերթ վերացապաշտ եւ նուրբ, եւ գեղեցկացած՝ բարիքով ոճին ու

17. ՇԱՀԱՆ ՇԱՀՆՈՒՐ, Աւագ Ուրբաթ, Զուարթնոց, Ա. Տարի, Թիւ 9, 1930, էջ 338:

արտայայտչականութեան. այսպէս է որ բառը կը դառնայ տէր ա՛յլ իմացքի, եւ երանգաւորումը՝ որպէս յղացք ու պարունակ:

3. Գիտակցութեամբ եւ սահմանումովը «ազատութիւն» տարազին, որ, անհատականէն վերցուելով՝ կը պայմանաւորուի քաղաքականացումովը հայրենիքին եւ հող հայրենիքին եւ անկէ յառաջացած ճաշակը օրէնքին եւ օրէնսդրութեան: Այս մէկն արդէն կը նշանակէ անհատ քաղաքացիին տարրալուծումը հաւաքական գոյութեան մէջ, որ ազգն է անպայման, եւ որպէս այդպիսին ալ իրմէ ներս կը կրէ համընդհանուր գոյութիւնը ազգը կազմող բոլոր քաղաքային ներկայացուցիչներուն: Եւ առ այդ՝ կ'ընծայուի մէկ եւ միաձոյլ՝ ի՞նչ փոյթ որ այդ միաձուլումն իրմէ ներս ունենայ ազգը կազմող հաւաքականութիւններու եւ խմբաւորումներու յստակ շերտաւորում, զոր այսօրուան ստորոգումով պիտի կոչէինք «չարժում» կամ «հոսանք», «կազմակերպութիւն» կամ «միաւորում», եւ «կուսակցութիւն» ու նոյնանման ա՛յլ բան, եւ անոր՝ այդ շերտաւորումէն յառաջացած գտնէինք հատուածումը միտքին եւ զգացողութեան, եւ պառակտող եւ բզկտող տարբերութիւնները խմբակցութենէ խմբակցութիւն եւ շերտէ շերտ: Սա հատուածումն է եւ անոր գործելիութիւնը, որոնք սակայն անհրաժեշտ է դնել պարունակէն ներս օրէնքին եւ օրէնսդրութեան, կազմակերպութեան եւ դասաւորումին, եւ առ այդ՝ սահմանաւորումէն ներս «ազատութիւն»ներուն, այսինքն՝ սահմանադրութեան եւ սահմանադրականութեան, որովհետեւ ոչ-ամբողջականութիւնը այս վերջին երկու յղացքներուն՝ ոչ-ամբողջականութիւնն է «ազատութեան», որ թարգմանի՝ սանձարձակութիւն, կամայականութիւն եւ անօրինութիւն:

4. Գիտակցութեամբը քաղաքացիական պատկանելիութեան, որ սնունդ պիտի վերցնէ հող հայրենիքէն եւ հոն հաստատուած պետական ոյժէն եւ կառոյցէն, եւ թեւ ու սլացք՝ անոնց անկաշկանդ եւ ապահով զարգացումէն, եւ յառաջդիմութենէն եւ անսասան արմատաւորումէն ո՛րքան մարդկային գիտակցութենէն ներս՝ ա՛յնքան նաեւ ազգերու ընտանիքին մէջ: Եւ արդէն՝ այն հաւաքականութիւնը որուն կը պակսին ինքնարմատաւորում ու ինքնաճանաչում՝ ի՛ր իսկ հայրենի սահմաններէն ներս՝ զերծ է անկախութենէ եւ ազատութենէ, եւ առ այդ՝ ազգ մը ըլլալու իրական եւ իրաւական էութենէն:

5. Փոխակերպումովը հողին եւ հող հայրենիքին՝ հայրենիքի եւ զայն կարելի ընծայող պետականութեան, այսինքն՝ տուեալ հողաշերտի մը սահմանազօծումին՝ որպէս պատմական եւ հոգեկան կառոյց՝ դրացնութեանը մէջ սահմանազօծեալ ա՛յլ հողաշերտերու եւ այլապատկան ուրիշ երկիրներու եւ պետութիւններուն իրականութեան մէջ՝ վերացական հայրենիքի մը շօշափելի հայրենիքի մը փոխակերպումին, գաղափարի մը եւ գաղափարականի մը նիւթական ընծայումին, բան մը եւ բաներ ասոնք՝ որոնք ազգերու ընտանիքէն ներս

կ'ենթադրեն առկայութիւնը վարկին ու յարգանքին, իրաւականօրէն հաւասարին եւ իրականօրէն՝ հաւասարակիցին:

6. Եւ վերջապէս՝ սահմանումովը անհատական թէ հաւաքական, ժողովրդական թէ ազգային ազատութիւններուն, իրաւունքներուն եւ պարտաւորութիւններուն, անոնց գործելիութեան եւ գործելաձեւին, անոնցմով արձանագրուած նուաճումներուն, յաղթանակներուն եւ ձախողութիւններուն, եւ տակաւին կարելի ամէն լաւի ու վատի, դրական ու ժխտական բոլոր իրաւութիւններուն, որոնք ժողովուրդ մը կ'ընծայեն ազգ եւ հողամաս մը՝ հայրենիք ու երկիր:

Իրականութեան մէջ, ինչպէս կը հաստատէ Բարխուդարեան՝ «Ժողովրդի ինքնահաստատման, նրա գոյատեւումը ապահովող ամենաէական գործօնը սեփական պետականութեան առկայութիւնն է: Ազգային պետութիւնը ժողովրդի յարատեւման քաղաքական այնպիսի դրսեւորում է, որ առաջին հերթին ապահովում է տուեալ ազգին բնորոշող յատկանիշները, նրա ամբողջական նկարագիրը: Անկախ պետութեան կորուստը վտանգում է ինչպէս այս կամ այն երկրի ու ժողովրդի տնտեսութեան բնականոն զարգացումը՝ այնպէս էլ յատկապէս նրա ազգային դիմանկարի պահպանումը: Անկախ պետականութիւնից զրկուելու եւ օտար երկրի տիրապետութեան տակ անցնելու պարագային՝ ազգային յատկանիշները պահպանելու համար վճռորոշ է դառնում իշխող պետութեան իրաւաքաղաքական կարգավիճակը, ենթակայ փոքր ժողովրդների ինքնորոշման, նրանց ազատ գործելու նկատմամբ տարուող քաղաքականութիւնը»¹⁸:

«Ժողովուրդ» եւ «ազգ» յղացքներէն ներս, սակայն, այժմ հազիւ թէ զգալու պէս ենք տարբերակում անոնց: Իրականութեան մէջ՝ անոնց զանազանութիւնը, տարբերակումը, բնորոշիչ յատկանիշներուն այլընդայլումը չեն մերը, ահա թէ ինչո՞ւ համար յանձնուած անոնց եզրաքանութեան՝ յաճախ մեզի համար անտարազելի անորոշութեան եւ տարտամութեան՝ փոխնիփոխ կ'օգտագործենք զանոնք՝ առանց իսկ պահ մը մտածելու, թէ այդ տարբերակումն է որ գոյութեան իրաւունք պիտի տայ «արտասահման» եւ «սփիւռք» յղացքներու ներքին բովանդակութեան, եւ ի յայտ բերել անհամատեղելի այն տարբերութիւնը որ կայ խորքէն ներս անոնց եւ յառաջացումէն: Այսուհանդերձ՝ անոնցմէ ներս առկայ եղող իմացքի սա խտիրը հազիւ թէ զգալի կը դառնայ ոմանց մօտ: «Ամէն ազգ, ամէն դարու, ամէն ժամանակաշրջանի, գիւղացի, անտաշ եւ անգրագէտ ամբոխէն զատ ունեցած է «պզտիկ» մարդեր, «ընտրեալ» կոչուած դասակարգին մէջ իսկ»՝ կը ճշտէ Շահան Շահնուր՝ առանց իսկ անդրադառնալու, որ իր օգտագործած բառերէն «ազգ»ը, «ամբոխ»ը եւ «դասակարգ»ը իրարու հակադրուող

եզրեր են որպէս իմացք, ու կը ներկայացնեն հսկայ տարբերութիւն «ժողովուրդ» եւ «ազգ» տարազներով ընկալուող իրականութիւններուն¹⁹, բառեր՝ որոնք որպէս ստորոգում կու տանք մենք մեզի, եւ կը յայտարարենք որ ունինք ինքնութիւն՝ որ խմբական չէ սակայն, եւ խմբաւորում՝ որ կ'ենթադրէ ինքնուրոյն անհատականութիւն մը ի հակադրութիւն խմբական ա՛յլ անհատականութիւններու:

Շահնուր եւ միւսները չեչտը կը դնեն այսպիսի՝ ինքնուրոյնութեան մը վրայ եւ իրենք զիրենք կը գտնեն չփոթին առջեւ «ժողովուրդ» եւ «ազգ» յղացքներու ընկալչութեան, ահա թէ ինչո՛ւ համար «ազգ»ն է որ բեմ կը հանուի յաճախ ի գին պարզաբանումի տեղային հաւաքականութեան մը, որ «ժողովուրդ»ն է միայն, մինչդեռ վերլուծումի վերջին հանգրուանէն մարդ կը տարուի խորհելու թէ «ա՛զգ»ն է որ կ'ենթադրէ յառաջացումը «ժողովուրդ»ին, որ ա՛յլ բան չէ՝ եթէ ոչ հետեւանք սերնդականին եւ նիւթականացումն ու հացումը արեանակցականին: Ա՛լ հոս հարցը կ'ընծայուի կենսաբանական, եւ առ այդ՝ կը ստանայ նիւթական դրսեւորումը անհատ հակին, որուն նմաններուն գումարն է որ պիտի յառաջացնէ «ժողովուրդ»ը: Իրականութեան մէջ՝ «ազգ»ն ու «ժողովուրդ»ը որպէս բոլորովին տարբեր իմացութիւն իրարմէ՝ կը կենան անմիջական քովիկն իրարու, եւ միշտ չէ որ անպայման կը պայմանաւորեն եւ կ'ապահովեն յառաջացումն իրարու նաեւ: Արդէն՝ «ազգ»ը չէ որ գոյութեան իրաւունք կու տայ «ժողովուրդ»ին, թէեւ պատմական փաստերը կը վկայեն հակասական այս հաստատումին է, ի՞նչ փոյթ որ անկէ ներս գտնուին տարբերն ու իմացքն անոր. ընդհակառակը՝ «ժողովուրդ»ն է որ ժամանակի ընթացքին եւ հոլովոյթին մէջ պատմութեան՝ պիտի առկայութեան կոչէ «ազգ»ը, որ ոչ գումարն է ինքնուրոյն անհատներուն, եւ ոչ ալ՝ ամբողջական ընկալումն անոնց անհատական ու սեփական երէկուան, այսօրուան եւ վաղուան: Ահաւասիկ այս գիտակցութիւնն է, որ կը մղէ անգլիացի Ֆարրը ճշտելու, թէ «ազգը «բնական» կամ «կենսաբանական» խմբաւորում մը չէ, օրինակի համար՝ ընտանիքի իմաստով: Անիկա չունի բնական իրաւունքներ այն իմաստով՝ ինչպէս որ կրնայ ունենալ անհատը: Ազգը տարազելի կամ յստակ կերպով ճանաչելի էակ մը չէ, ոչ ալ՝ տիեզերական: Անիկա կը պատկանի պատմութեան որոշ շրջաններուն եւ աշխարհի որոշ մասերուն: Եւ այսօր, բոլոր ժամանակներու ամէնէն աւելի ազգիմացութեան շրջանին, հաւանաբար արդար պիտի ըլլար ըսել թէ աշխարհի թուականօրէն պատկառելի մէկ մեծամասնութիւնը հաւատարմութիւն մը չի՝ զգար ո՛րեւէ ազգի հանդէպ: Այնուամենայնիւ՝ ազգ մը չա՛տ աւելի մեծ բան մըն է քան կամաւոր խմբակցութիւնը, եւ ինքնիր մէջ կ'ընդգրկէ, թէեւ աւանդա-

19. ՇԱՀԱՆ ՇԱՀՆՈՒՐ, Նահանջը առանց երգի, Պէյրութ, 1981, էջ 121:

կան զարդարանքներով ծանրացած, այնպիսի՝ բնական եւ տիեզերական տարրեր՝ ինչպիսին են մէկուն կապուածութիւնը իր բնիկ հողին եւ լեզուին, եւ ձեւով մը՝ ընտանիքին հանդէպ ունեցածէն աւելի խոր արեւակցութիւնը: Պատմական խմբակցութիւն մըն է ազգը, եւ ունի իր տեղն ու դերը աւելի լայն ընկերակցութեան մէջ, եւ [առ այդ՝] չեն կրնար մերժուիլ կամ անգիտացուիլ անոր կարիքները: Սակայն ո՛չ մէկ պայմանի ներքեւ անոնք կրնան ըլլալ բացարձակ՝ հակառակ որ կը ղեկավարուին պատմական պայմաններովը ժամանակին ու վայրին, [ուստի] անհրաժեշտ է որ հիմնական կերպով նկատի առնուին անոնք ներկայի թէ՛ ապահովութեան եւ թէ՛ ալ տնտեսական բարւօք կացութեան հետ իրենց ունեցած աղերսին մէջ»²⁰:

«Սակայն ազատութիւնը նախապայմանն է անհատ մարդուն եւ կնոջ... Ազգի մը համար ազատութիւնը իմաստ մը ունի այդքան միայն՝ ո՛րքան որ անիկա կը պահանջուի այն մարդերուն եւ կիներուն կողմէ, որոնք կը կազմեն ազգը եւ իրենց կողմէ կը զգացուին իրենց ազատութեան համար որպէս կենսական: Սակայն, ազատութիւնը որ տեւական մերժումի ուղին կը հարթէ ազգի մը աւելի մեծ հատուածներուն տարրական իրաւունքներուն եւ ազատութիւններուն առջեւ՝ միայն քչիկ մը աւելի լաւ է տարազներուն հակասութենէն»²¹: ... Այն ենթադրութիւնը թէ սովորական մարդեր եւ կիներ սիրով կ'ընդունին կորուստն իրենց կեցութեան եւ անձնական ազատութեան՝ որպէս գինը իրենց ազգին ազատութեան՝ պիտի դիւրին կերպով առաջ տրուի անոնց կողմէ որոնք չեն տառապած անոր՝ [այդ ազատութեան կորուստին] փորձառութեամբ...:

«Ինչպէս որ ալ բացատրուին եւ մեկնուին ազատութեան [եւ] հաւասարութեան իրաւունքները՝ անոնք կրնան վերաբերիլ միմիայն անհատներուն եւ ո՛չ թէ ազգերուն... Արդարեւ՝ ամբողջական կերպով կարելի չէ հասնիլ հաւասարութեանը անհատ մարդերուն եւ կիներուն, սակայն անիկա իտէշալ մըն է, որ ... կրնայ ընդունուիլ որպէս մնայուն նպատակը մարդկային ճիգին»²²:

«Ազգ» - «ժողովուրդ», գուցէ նախընտրելի պիտի ըլլայ ըսել «ազգ»-«անհատ», սա փոխարաբերութեան մէջ կը կայանայ ընթացքը հաւաքականութեան մը այսօրուան եւ վաղուան, ճիշտ այնպէս՝ ինչպէս որ անով պայմանաւոր են այդ երէկն ու անցեալը: Պատմութեան ալեկոծումներէն եւ դարերու փոթորկումներէն անդին եւ անոնց հետ զուգահեռ կազմելու եկող երկու այս հասկացողութիւնները անշուշտ ունին յարակցութիւն մը, որուն հետեւանքը պիտի ըլլայ այսօրուան

20. HALLETT CARR EDWARD, *Nationalism and after*, London, 1945, p. 39.

21. Հեղինակը կ'ակնարկէ «իրաւունքներուն եւ ազատութիւններուն»:

22. CARR, pp. 41-43.

յառաջող վաղը ինչպէս անհատ մարդուն՝ նոյնպէս նաեւ անով եւ անոր նմաններով կազմուող հաւաքականութիւններուն, որոնք, ի վերջոյ, ժամանակէն ներս մարդկային պարզ հաւաքականութիւն մը եղող ժողովուրդէն պիտի ստեղծեն վաղուան ազգը, որ եթէ այժմ կը կենայ սաղմնային իր վիճակին մէջ՝ վաղն անպայման պիտի ընծայուի հոգեկանօրէն, զգացականօրէն եւ իմացականօրէն, եւ ինչո՞ւ չէ՝ նաեւ ֆիզիքականօրէն, հասունցած: Թէ կարելի՞ է քննութեան բովէն անցընել այս մէկը, որ այժմ կը մնայ վարկածային իր դրութեան մէջ՝ խնդրական է չատ եւ վիճաբարոյց, որովհետեւ, ինչպէս կը հաստատեն ոմանք, «ազգ մը որպէս այդպիսին՝ փորձառական բան մը չէ: Ազգ մը որպէս այդպիսին՝ չի՛ կրնար տեսնուիլ: Ինչ որ փորձառապէս կարելի է նշմարել՝ լոկ անհատներն են, որոնք կը պատկանին ազգին: Ուստի, ազգ մը վերացականութիւն մըն է եւ անհատներու քանակ մը, որոնք ունին ընդհանուր որոշ յատկանիշներ, եւ այս յատկանիշներն են որոնք զանոնք կ'ընծայեն անդամները նոյն ազգին: Բացի ազգի մը անդամ ըլլալէն, եւ առ այդ՝ մտածելով, զգալով ու գործելով՝ անհատ մը կրնայ պատկանիլ եկեղեցիի մը, ընկերային կամ տնտեսական դասակարգի մը, քաղաքական կուսակցութեան մը, ընտանիքի մը, եւ կրնայ մտածել, զգալ ու գործել առ այդ: Ընկերային բոլոր այս խմբաւորումներուն մէկ մասն ըլլալէ զատ՝ անիկա տակաւին մարդկային յատակ ու պարզ էակ մըն է, եւ կը մտածէ, կը զգայ ու կը գործէ առ այդ»²³:

Ազգին եւ անհատին, այսինքն՝ ազգին եւ ժողովուրդը կազմող էակին սա փոխյարաբերութեան չափն ու խորքն են որ որոշ իմաստ եւ բովանդակութիւն պիտի պարգեւեն անհատներէն յառաջացող եւ ինքնուրոյն ու յատակ բնութագրուած ունեցող այն հաւաքականութեան՝ որ ազգն է: Իրաւ է, որ ժողովուրդ մը, որ կազմուած է նոյնպիսի հաւաքականութեան մը մարդերէն՝ ունի ինքնութեան եւ պատկանելիութեան հիմնական եւ որոշ գիծեր, որոնք, սակայն, տակաւին հռու կը կենան ա՛յլ հաւաքականութեան մը քաղաքական, ընկերային եւ տնտեսական արեւելումէն եւ կառոյցէն, եւ այդ իսկ պատճառով չի գար հաւաքականութեան ընձեռելու հաւաքական ինքնուրոյն անհատականութիւն եւ նկարագիր, որոնց արմատները երթան խրելու ո՛չ միայն անոր երէկէն ներս եւ առհաւականութենէն՝ այլ մանաւանդ՝ անոր հետ անոր հաւաքական զգայնութենէն եւ զգացողութենէն, իմացական եւ խոհական ճշգրիտ դրսեւորումէն, հողէն եւ անով պայմանաւոր ազատութիւններէն եւ իրաւունքներէն, այդ վերջիններէն յառաջացող պարտքն ու պարտաւորութենէն, եւ այդ բոլորը կարելի ընծայող պայմաններէն, եւ այդ պայմանները ապրող ու շնչող եւ

Ժամանակէն ներս շօշափելի իրականութեան եւ անձնականութեան ու անհատականութեան վերածող ճիգէն ու ծրագրումէն: Սակայն այս բոլորը կը նշանակեն մէ՛կ բան միայն.- հաւաքական եւ սեփական հողին վրան առկայ անհատական անձեռնմխելի եւ սրբազան ազատութիւններու, իրաւունքներու եւ պարտաւորութիւններու կողքին՝ առկայութիւնը հաւաքական նո՛յնքան եւ աւելի անձեռնմխելի եւ սրբազան ազատութիւններուն, իրաւունքներուն եւ պարտաւորութիւններուն:

Իսկ ինչ որ կու գայ հակադրուելու անոնց՝ բռնութիւնն է արդէն եւ կոպիտ բռնատիրութիւնը:

ՊԵՂՐՈՒՔ - ԼԻՐԱՄԱՆ

ԼԵՒՈՆ ՎԱՐԴԱՆ